

TECHNOLOGY HISTORY STUDIES

Ольга Лісовська, к. і. н.

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

СТАН КОМПЛЕКСНОЇ МЕХАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ У ЗЕМЛЕРОБСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (60-80-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Olga Lisovska, PhD in History

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

COMPLEX MECHANISATION OF PRODUCTION PROCESSES IN AGRICULTURE OF UKRAINIAN SSR (1960S – 1980S)

The article makes an attempt to highlight the conditions of complex mechanisation of production processes in agriculture of Ukrainian SSR in 1960s – 1980s. The intention of the state concerning complex mechanisation of agriculture and reorganization of the machine and tractor fleet are considered. It is concluded that in the late 1980s there was not efficient manufacture of machines necessary to provide complex mechanisation of production processes in agriculture. The gaps in the mechanisation of production processes reduced the efficiency of using a machine fleet. Quality, reliability, and durability of machines were often unsatisfactory and their designs were outdated. The state managed the provision of agriculture with material and technical resources using quantitative parameters and prevailing tendencies of gigantomania.

Keywords: Ukrainian SSR, material and technical support, complex mechanisation, production processes, agriculture.

Занепад сільського господарства триває вже багато років. Це пов'язано насамперед із тим, що Україна впродовж багатьох років не мала власної національної аграрної політики. Аграрний сектор завжди був заручником усіх планів і вказівок центру, який ніколи не сумнівався, що тільки він знає, як господарювати на своїй землі та як розпоряджатися плодами своєї праці. В сучасних умовах, коли здійснюються реформи в аграрному секторі країни, виникла потреба в створенні справді достовірної історичної панорами розвитку сільського господарства. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

Період 1965–1989 років пов'язаний з розробленням нової аграрної політики в цілому, головним змістом якої стала багатопланова, комплексна програма розвитку сільськогосподарського виробництва на основі широкого запровадження досягнень науки і техніки. Висвітлення питань, пов'язаних із політикою державного керівництва в сфері комплексної механізації сільського господарства є актуальним, особливо для відтворення цілісної реальної картини історії українського села 1960–1980-х років. Актуальність обраної теми визначається ще й тим, що сьогодні історія проблеми, що досліджується залишається не повністю комплексно вивченою. Подальше зростання ефективності науково-організаційного забезпечення механізації та автоматизації у землеробстві України можливе на основі вивчення історичного досвіду.

Тема даного дослідження знайшла часткове висвітлення в радянській історіографії, в якій з ідеологічних причин, дані, що характеризували політику держави щодо комплексної механізації виробничих процесів у землеробстві в 1960–1980-ті роки, подавалися вибірково, замовчувалися

недоліки й наявні проблеми. У сучасній історичній науці, ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити аграрну історію України. В даному ракурсі можна відзначити праці О. Завальнюка¹, Г. Кривчика², В. Литвина³, де на основі широкої джерельної бази, на нових методологічних засадах показано становище сільського господарства української РСР в 60-80-ті роки ХХ ст.

Ряд важливих аспектів розвитку сільського господарства показано у спільній роботі П. Панченка та В. Шмарчук⁴. Але стан та розвиток матеріально-технічної бази українського села, як і в багатьох інших працях, показано в загальному контексті аграрної історії. Не менш інформативним є навчальний посібник П. Панченка⁵, присвячена сторінкам історії України ХХ століття, а саме життю селян. Варто також відзначити дві монографії С. Падалки: *Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття*⁶ та *Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.)*⁷, де автор показує реальну картину життя селян та наводить ґрунтовний фактологічний матеріал що до матеріально-технічної бази сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень з проблеми, свідчить про наявність невеликого комплексу наукових робіт, присвячених розвитку комплексної механізації землеробства в УРСР в період 60-80-х рр. ХХ ст. Висвітлення цього питання, на нових методологічних засадах, ми певним чином здійснювали в монографії «Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. (стан матеріально-технічної бази)»⁸, де в контексті розвитку матеріально-технічної бази українського села, торкалися питань комплексної механізації землеробства. Загалом, це питання, розглядалося авторами в контексті розвитку всієї аграрної історії Української РСР⁹.

Метою даного дослідження є висвітлення стану комплексної механізації виробничих процесів у землеробстві Української РСР в 60 80-х роках ХХ ст. Автор ставить перед собою наступні завдання: на основі архівних джерел охарактеризувати наміри та плани держави стосовно комплексної механізації землеробства; простежити хід реалізації цих планів; зупинитись на досягненнях та прорахунках.

На початку 60-х рр. ХХ ст. радянська влада планувала здійснити низку заходів з метою покращення економічного стану країни. Про це йдеться в рішеннях Пленуму ЦК КПРС від 15 лютого 1964 р. Одним із головних завдань постало підняття на вищий рівень сільськогосподарського виробництва. Наголошувалося, що головний шлях піднесення сільського господарства і задоволення зростаючих потреб країни в сільськогосподарській продукції це всебічна механізація і послідовна інтенсифікація: досягнення на основі науки і передового досвіду в усіх колгоспах та радгоспах високої культури землеробства і тваринництва, різке підвищення врожайності всіх культур і збільшення виходу продукції з кожного гектара при найменших затратах праці і засобів. Вести господарство інтенсивно в той час означало, по-перше, одержувати більше продукції з кожного гектара землі, по-друге, на основі механізації і хімізації підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції.

Станом на 60-ті рр. ХХ ст. у країні було проведено значну роботу з оснащення сільськогосподарської галузі технікою. Але разом із тим існували все ще й великі затрати ручної праці. З метою дальшого матеріально-технічного забезпечення, підвищення рівня механізації сільського виробництва в ЦК КПРС і РМ СРСР у квітні 1965 р. прийняли постанову «Про забезпечення сільського господарства тракторами, сільськогосподарськими машинами, транспортними засобами, землерийною технікою і мінеральними добривами в 1966–1970 рр.».

¹ Завальнюк, О.М. (2004). *Новітня аграрна історія України*. Кам'янець-Подільський: Абетка-нова, 288.

² Кривчик, Г.Г. (2001). *Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.)*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 192.

³ Литвин, В.М. (2004). *Україна: два десятиліття «застою» (1966-1985)*. Київ: Лі-Терра, 256.

⁴ Панченко, П.П., Шмарчук, В. А. (2000). *Аграрна історія України: Підручник. 2-ге вид., випр. і доп.* Київ: Знання, 342.

⁵ Панченко, П.П. (1995). *Сторінки історії України ХХ ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл*. Київ: ІСДО, 230.

⁶ Падалка, С.С. (2000). *Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття*. Київ: [б.в.], 187.

⁷ Падалка, С.С. (2003). *Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80- ті роки ХХ ст.)*. Київ: Український центр духовної культури, 160.

⁸ Лісовська, О.В. (2010). *Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. (стан матеріально-технічної бази). Монографія*. Умань: Видавець «Сочінський», 216.

⁹ Смолій, В.А.: відп. ред. (2006). *Історія українського селянства: нариси: В 2 т.* Київ: Наукова думка, 2, 652.

Проголошувався намір до 1970 р. галузь цілком забезпечити необхідною кількістю технікою і машин. Особлива увага акцентувалася на підвищенні надійності техніки, розширенні уніфікації деталей, вузлів та механізмів. Проте заводи-виготовлювачі, через існуючі звички, розв'язувати ці завдання не поспішали. Їх меншою мірою цікавили якісні чинники виробів, конкуренція їм не загрожувала, вони продовжували працювати на вал. Індустріальне виробництво було відірване від аграрного.

Міністерством сільського господарства УРСР на 1966 рік було виділено: 18403 шт. тракторних причепів, 8085 шт. польових комбайнів усіх марок, 9064 шт. вантажних автомобілів, 22860 шт. електродвигунів, 52125 шт. трансформаторів¹. У 1968 р. колгоспний і радгоспний парк тракторів дорівнював 268,4 тис. шт., вантажних автомобілів – 175,6 тис. шт., зернових комбайнів – 74,1 тис. шт. За 1966–1968 рр. в колгоспах і радгоспах республіки було побудовано 1100 ремонтних майстерень і 925 пунктів технічного обслуговування².

На кінець 1970 року. в аграрному секторі України налічувалося 317,2 тис. тракторів (у фізичних одиницях), 81,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 244, 2 тис. вантажних автомобілів проти (відповідно) 257,0; 56,9 і 198,9 у 1965 році.

У серпні 1968 року уряд СРСР у постанові «Про розширення виробництва сільськогосподарських машин і запасних частин до них, підвищення їх технічного рівня і поліпшення якості» знову порушив питання технічного озброєння аграрної галузі. На 1968–1970 рр. за цими питаннями було встановлено офіційний посилений контроль управлінських структур.

Ще в листопаді 1965 р. ЦК КПРС і РМ СРСР постановою «Про оптові ціни на автомобілі, трактори сільськогосподарського призначення, сільськогосподарські машини і запасні частини для автомобілів, тракторів і сільськогосподарських машин» встановили нові ціни на виробу сільськогосподарського машинобудування. З січня 1966 р. для сільськогосподарських підприємств почали діяти ціни, аналогічні для промислових споживачів. Знижувалися оптові ціни на машини, електрообладнання, прилади, опалювальну апаратуру на 20 %, на запчастини до тракторів – на 10%³.

Проте ціни на техніку продовжували бути надто високими, навіть недоступними для значної частини господарств. Залишалися великими ножиці цін на сільськогосподарську продукцію і техніку. Причому держава цінову політику будувала в такий спосіб: підвищувала ціни на сільськогосподарську продукцію, автоматично підвищуючи їх і на техніку.

Здійснювалися спроби посилення зв'язків заводів-виготовлювачів із споживачами і навпаки. Але зовсім поза увагою залишалися питання вивчення попиту господарств на техніку, не надсилалося обґрунтованих заявок на неї, техніка не рекламувалася.

У 1966–1977 рр. було створено десятки спеціалізованих конструкторських організацій, експериментальних підприємств і цехів. Тільки в УРСР у восьмій п'ятирічці питаннями розробки нової техніки для села займалися 10 нових конструкторських організацій, 4 із них – союзного підпорядкування. Вони були укомплектовані висококваліфікованими інженерно-технічними кадрами, мали лабораторії, дослідні цехи і бази.

Особливого значення надавалося створенню універсальних машин, які б виконували кілька операцій – орали і сіяли, культивували і підживлювали, транспортували вантажі, що дало б змогу інтенсивніше використовувати техніку. З'явилися нові марки тракторів – К-700, К-701, Т-150 К, Т-150, МТЗ 80, нові зернозбиральні комбайни «Нива», «Колос», «Сибіряк», бурякозбиральний шестирядний, картоплезбиральний чотирирядний комбайн, кукурудозбиральні агрегати «Херсонєць-7», «Херсонєць-200» та інші.

Збільшувалася потужність, зростала швидкість нових машин та механізмів. Якщо у 1960 р. найбільш потужним трактором був 100-сильний, то в десятій п'ятирічці заводи освоїли випуск тракторів потужністю 270 к.с.⁴ Проте темпи технічного переозброєння сільського господарства і нарощування основних фондів помітно випереджали темпи приросту виробництва продуктів

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України. Фонд 27, Опис 22, Справа 22, Арк. 24.

² Центральний державний архів вищих органів влади України. Фонд 2, Опис 13, Справа 4257, Арк. 207.

³ Черненко, К.У., Смиртюков, М.С.: уклад. (1968). *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. Москва: Политиздат, 5, 606-608.

⁴ Плисюк, В.П. (1986). *Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України з удосконалення соціалістичних сусільних відносин на селі (1965–1978 рр.)* Львів: Вища школа, 14.

землеробства і тваринництва. У першій половині 1980-х рр. сільськогосподарське виробництво збільшувалося у республіці в середньому на 0,47 % щороку. При цьому зростання врожайності нерідко забезпечувалося за рахунок «прихованих земель», а не за рахунок технічного переозброєння сільського господарства країни. Продуктивність рослинництва й тваринництва була у 2–3 рази нижчою, ніж в економічно розвинених країнах.

У 1959–1970 рр. тракторний парк радгоспів республіки збільшився до 65 тис., або майже в 3 рази, зернових комбайнів – до 15,6 тис., або в 1,5 раза, вантажних автомашин – до 43,7 тис., або в 3 рази. У 1971 р. сільському господарству було поставлено 47,2 тис. тракторів, 29,8 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, 10 тис. зернозбиральних комбайнів, 4,7 тис. бурякозбиральних, 1,5 тис. картоплюзбиральних, 7,6 тис. силосозбиральних, 4,4 тис. кукурудзозбиральних комбайнів, 5,4 тис. рядкових жниварок, 33,2 тис. культиваторів, 7,5 тис. розкидачів міңдобрив, 408 тис. гноєрозкидачів¹.

Унаслідок зростання технічної озброєності певною мірою підвищився рівень механізації робіт. У 1970 р. основні польові роботи в радгоспах – оранка, сівба зернових і цукрових буряків, збирання зернових і силосних культур – було майже повністю механізовано². Найгірше було механізовано прибирання зернових поточним методом із подрібненням соломи. Найкраще механізованим було вирощування та збирання соняшника, цукрового буряка та кукурудзи.

Основною формою впровадження комплексної механізації в рільництві були бригади і механізовані ланки, які здійснювали комплекс робіт із вирощування і збирання сільськогосподарських культур. Механізовані бригади і ланки вперше застосовували в 1967 р. у радгоспах Кримської області. Радгосп «Кіровський» був центром пропаганди досвіду роботи механізованих бригад. У 1968 р. в колгоспах і радгоспах УРСР працювало 11910 таких ланок і бригад, які вирощували цукровий буряк, 12327 – кукурудзу на зерно, 15621 – кукурудзу на силос, 4796 – картоплю, 3939 – соняшник³.

Широке впровадження механізованої технології вирощування і збирання цукрових буряків сприяло зростанню їх виробництва. Якщо в 1961–1965 рр. в Україні в усіх господарствах цукрових буряків було зібрано в середньому за рік 199 ц. з 1 га, то в 1966–1970 рр. – 267 ц. з га, або на 34 % більше. Водночас зазначимо, що при збиранні цієї культури через застосування низькоякісної техніки допускалися значні втрати. В окремих господарствах траплялися факти несвоєчасного збирання і навіть приорування цукрових буряків. Недоліком було те, що виробництво машин для міжрядкового обробітку цукрових буряків здійснювалося на конструкторських організаціях і підприємствах, які були розташовані за межами України, за винятком проріджувачів сходів УСМП-5,4.

У рослинництві найгірше було механізоване збирання овочів. На 1980 р. рівень механізації складав лише 9–10 %. У цьому ж році було отримано розсадоцидильних машин 390 шт., коренеплодозбиральних – 4, капустозбиральних комбайнів – 39, цибулезбиральних – 40, томатозбиральних – 18, овочевих платформ – 19 шт., що становило 20–43 % від замовлення⁴.

У 1974 р. сільському господарству УРСР поставлено 54 тис. тракторів, 41 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, 12 тис. зернозбиральних, 7 тис. бурякозбиральних, 10,5 тис. силосозбиральних і 2 тис. картоплюзбиральних комбайнів, 38 тис. сівалок, 7 тис. доільних установок⁵. Але цієї техніки було все ще недостатньо для повноцінної роботи в колгоспах і радгоспах.

У сільському господарстві УРСР у 1980 р. працювало 408,8 тис. тракторів (загальною потужністю 24,8 млн. кВт), 90 тис. комбайнів (8,1 млн. кВт), 317,9 тис. вантажних автомобілів (24,4 млн. кВт). При цьому кількість тракторів збільшилася порівняно з 1975 р. на 10 %, їхня потужність – на 29,6 %, а середня потужність одного трактора – на 17,9 % (від 51,4 до 60,6 кВт), кількість комбайнів – на 9,1, потужність їхніх двигунів – на 44,7 %. Але разом із тим спостерігалось

¹ Сільські вісті (1972). *Для вітчизни, для блага народу (про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1971 році)*, 22, 1.

² Центральний державний архів вищих органів влади України. *Фонд 27, Опис 29, Справа 42, Арк.234.*

³ Центральний державний архів вищих органів влади України. *Фонд 27, Опис 22, Справа 1810, Арк.16-24.*

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України. *Фонд 27, Опис 22, Справа 33, Арк.26.*

⁵ Сільські вісті (1975). 1974: *Здобуто в змаганні (підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1974 р.)*, 24, 1.

перевищення темпів приросту вартості технічних засобів над приростом їхньої корисного ефекту. Наприклад, за період з 1975 по 1980 р. вартість машин і обладнання в колгоспах і радгоспах зросла на 37,7 % і становила 5,2 млрд. крб., вартість тракторів – на 32,9 %, а їхня кількість в умовних одиницях – тільки на 19,6 %, середня вартість еталонного трактора – на 11,1 %. Відбувалося зменшення навантаження відповідної площі на окремі види техніки. У той же час зросло навантаження площі на буряко і кукурудозбиральні комбайни¹. Кожного року не вистачало автомашин. У 1971 УРСР виділено з держрезервів 120 тис. шин до вантажних автомобілів за рахунок фондів республіки на IV квартал 1971 року. Із зазначеної кількості для колгоспів, радгоспів та організацій Укрсільгосптехніки Кіровоградської області виділено 5820 шин, Херсонської області – 5660, що на 1000 шин більше проти раніше передбачуваної кількості².

Незважаючи на введення нових потужностей сільськогосподарського машинобудування, промисловість усе ще не забезпечувала сільське господарство необхідною кількістю машин відповідно до регіональних і виробничих умов використання. Система машин на 1976–1980 рр. реалізована по рослинництву лише на 66, а по тваринництву – на 79 %. Заявки на трактори К-700, К-701, Т-150 К задовольнялися лише на 15–27 %. У 1982 році сільському господарстві УРСР було поставлено 42 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів; 47 тис. тракторів, 12 тис. зернозбиральних, 1,6 тис. картоплезбиральних, 6,9 тис. силосозбиральних комбайнів³.

Недостатня кількість робочих машин була однією з основних причин того, що багато процесів сільськогосподарської праці були не механізованими, а виконувалися вручну. У жодному господарстві не було науково обґрунтованого плану комплексної механізації з урахуванням зональної і внутрігосподарської спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Недоліками в процесі механізації сільського господарства були: розрізненість у постачанні техніки; недотримання в раціональних межах співвідношення (за вартістю) між силовими і робочими машинами; невідповідність сучасним вимогам, якість експлуатаційна надійність багатьох машин, обладнання і механізмів; недовговічність багатьох агрегатів та вузлів; непристосованість засобів механізації до технічного обслуговування, діагностування й ремонту.

Отже, на кінець 80-х років ХХ ст. не було освоєно виробництво машин, необхідних для завершення комплексної механізації землеробства, замість закінченої системи машин село отримувало лише окремі її фрагменти. Розриви в механізації виробничих процесів знижували ефективність використання машинного парку. Питання забезпечення сільськогосподарської галузі матеріально-технічними ресурсами державою розв'язувалися через призму кількісних параметрів та переважаючих тенденцій гігантоманії.

Якість, надійність та довговічність машин, що надходили в сільське господарство, були часто незадовільними, їхні конструкції – застарілі. Недостатньо висока якість збору механізмів вимагала від споживачів перед тим, як пустити техніку у виробництво, доводити її до робочого стану своїми силами в непристосованих для цього умовах, при відсутності відповідних спеціалістів. У результаті потенціал нових машин використовувався неповністю, часто нове обладнання простоювало роками і ставало непридатним до експлуатації.

References:

1. 1974: Zdobuto v zmaganni (1975). 1974: Zdobuto v zmaganni (pidsumky vykonannya derzhavnogo planu rozvytku narodnogo gospodarstva URSR u 1974 r.). [1974: Obtained in the competition (the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy in Ukrainian SSR in 1974)]. *Silski visti*. [Village news], 24, 1. [in Ukrainian].
2. Bilskyj, V. (1983). Aktualni pytannya formuvannya ta vykorystannya materialno-tehnichnoyi bazy silskogo gosrodarstva. [Actual issues of formation and usage of agricultural material and technical base]. *Udoskonalennya materialno-tehnichnoyi bazy silskogo gospodarstva v umovah naukovo-tehnichnogo progresu: Zbirnyk statej*. [Development of the material and technical base of agriculture during the period of scientific and technological progress: Collection of articles]. Kyiv: Urozhaj. [in Ukrainian].

¹ Більський, В.Г. (1983). Актуальні питання формування та використання матеріально-технічної бази сільського господарства. *Удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства в умовах науково-технічного прогресу: Зб. Статей*. Київ: Урожай, 4.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. *Фонд 7, Опис 2, Справа 25, Арк. 40*.

³ Сільські вісті (1983). *Здобуто в змаганні (про підсумки виконання державного плану соціально-економічного розвитку УРСР у 1982 р.)*, 22, 1.

3. Dlya vitchyzny (1972). Dlya vitchyzny, dlya blaga narodu (pro pidsumky vykonannya derzhavnogo planu rozvytku narodnogo gospodarstva URSS u 1971 roci). [For the fatherland, for the welfare of the people (on the results of the implementation of the state plan for the development of the national economy of Ukrainian SSR in 1971)]. *Silski visti*. [Village news], 22, 1. [in Ukrainian].
4. Zavalnyuk, O. M. (2004). *Novitnya agrarna istoriya Ukrayiny*. [Modern history of Ukrainian agriculture]. Kamyanyets-Podilsky: Abetka nova. [in Ukrainian].
5. Zdobuto v zmaganni (1983). Zdobuto v zmaganni (pro pidsumky vykonannya derzhavnogo planu socialno-ekonomichnogo rozvytku URSS u 1982 r.). [Obtained in the competition (on the results of the implementation of the state plan of social and economic development of Ukrainian SSR in 1982)]. *Silski visti*. [Village news], 22, 1. [in Ukrainian].
6. Smolij, V.A.: ed. (2006). *Istoriya ukrayinskogo selyanstva. Istoriya ukrayinskogo selyanstva: narysy: V 2 t.* [The history of Ukrainian peasantry: Essays: In 2 volumes]. Kyiv: Naukova dumka, 2. [in Ukrainian].
7. Kryvchyk, G.G. (2001). *Ukrayinske selo pid vladoyu nomenklatury (60–80-ti rr. XX st.)*. [Ukrainian village when influenced by nomenclature (1960s-1980s)]. Dnipropetrovsk: Vydavnyctvo Dnipropetrovskogo universytetu. [in Ukrainian].
8. Lytvyn, V. M. (2004). *Ukrayina: dva desyaty`littya «zastoyu» (1966-1985)*. [Ukraine: Two Decades of «Stagnation» (1966-1985)]. Kyiv: Li-Terra. [in Ukrainian].
9. Lisovska, O.V. (2010). *Ukrayinske selo u 60-ti – pershij polovyni 80-x rr. XX st. (stan materialno-tehnichnoi bazy). Monografiya*. [Ukrainian village in 1960s – early 1980s (material and technical base). Monograph]. Uman: Vydavecz «Sochinskyj». [in Ukrainian].
10. Padalka, S. S. (2000). *Silke gospodarstvo Ukrayiny v drugij polovyni 60-h rr. XX stolittya*. [Ukrainian agriculture in the second half of the 1960 s.] Kyiv: b.v. [in Ukrainian].
11. Padalka, S. S. (2003). *Ukrayinske selo v konteksti polityky totalitarnoyi derzhavy (60–80-ti roky` XX st.)*. [Ukrainian Village in Totalitarian State (60 – 80s years of the 20th century)]. Kyiv: Ukrayins`kyj centr duxovnoyi kul`tury`. [in Ukrainian].
12. Panchenko, P. P., Shmarchuk, V. A. (2000). *Agrarna istoriya Ukrayiny: Pidruchnyk*. [Agrarian History of Ukraine: Textbook]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
13. Panchenko, P. P. (1995). *Storinky istoriyi Ukrayiny XX st. (Ukrayinske selo: postup, spodivannya, tryvogy): Navch. posibnyk dlya stud. vuziv, vchyteliv ta uchniv sered. shkil*. [History of Ukraine in the 20th century: (Ukrainian village: progress, hopes, concerns): textbook for university students, teachers and pupils]. Kyiv: ISDO. [in Ukrainian].
14. Plysyuk, V. (1986). *Radyanske selo v umovah rozvynutogo socializmu. Dyalnist Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny z udoskonalennya socialistychnyh suspilnyh vidnosyn na seli (1965–1978 rr.)*. [The Soviet village in the period of developed socialism. Activities of the Communist Party of Ukraine on the improvement of socialist relations in the countryside (1965-1978)]. Lviv: Vyshha shkola. [in Ukrainian].
15. Chernenko, K.U., Smyrtyukov, M.S.: compiler (1968). *Reshenyia partyi y pravytelstva po hozyajstvennim voprosam* [Decisions of the Party and government on economic issues]. Moscow: Poly`ty`zdat, 5. [in Russian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central state archive of the highest authorities in Ukraine], *F. 2, Op. 13, Spr. 4257*. [in Ukrainian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central state archive of the highest authorities in Ukraine], *F. 27, Op. 22, Spr. 1810*. [in Russian].
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central state archive of the highest authorities in Ukraine], *F. 27, Op. 22, Spr. 22*. [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central state archive of the highest authorities in Ukraine], *F. 27, Op. 22, Spr. 33*. [in Russian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy [Central state archive of the highest authorities in Ukraine], *F. 27, Op. 29, Spr. 42*. [in Russian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations in Ukraine], *F. 1, Op. 25, Spr. 634*. [in Russian].